

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬООБЛАСНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті висвітлено особливості формування та функціонування обласних систем розселення в Україні в сучасний період. Обласні системи розселення України мають значні відмінності за територією, демографічним потенціалом, особливостями територіальної організації. Ці особливості залежать від опорного каркасу розселення.

У системах розселення є неоднакова кількість внутрішньобласних міжрайонних систем та вигляд опорного каркасу (взаємозумовлене поєднання центрів розселення і шляхів між ними). За конфігурацією опорного каркасу розселення виділяють такі його види, як: радіально-кільцевий, прямокутно-регулярний, лінійно-вузловий, приморський і багатоядерний. Кожен з цих видів систем має своєрідні особливості внутрішньої територіальної організації, передусім склад поселенської мережі і підсистем, розселенські зв'язки.

Обласні системи розселення нашої країни мають переважно радіально-кільцевий та лінійно-вузловий типи.

Ключові слова: населення, поселення, система розселення, область, географічне положення, урбанізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вивчення територіальної організації систем розселення різних таксономічних рівнів в нашій країні є дуже важливим на сучасному етапі розвитку суспільства, оскільки це дає можливість виявити зміни, які відбуваються в таких системах, відзначити певні закономірності їх подальшого розвитку. А це, в свою чергу, є вкрай важливим аспектом, який необхідно обов'язково враховувати при проведенні нової адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення територіальних систем розселення різних таксономічних рівнів в Україні займає особливе місце в структурі географічних досліджень, оскільки воно дає наукову основу для проведення нової адміністративно-територіальної реформи в нашій країні, обґрунтування меж нових адміністративних одиниць. В свій час дослідженням систем розселення займалися Г. Анісімова, В. Джаман, А. Доценко, Я. Жупанський, Б. Заставецький, М. Мальський, М. Паламарчук, Ю. Пітюренко, О. Шаблій та ін. Цими вченими були визначені особливості функціонування територіальних систем розселення, їхні взаємозв'язки з іншими територіальними системами (господарськими, виробничими, природними тощо), вивчено структуру таких систем і взаємозв'язки між ними, встановлено принципи територіальної організації систем розселення.

Мета дослідження. Визначити особливості формування і функціонування обласних систем розселення в Україні, охарактеризувати внутрішню структуру таких систем, зв'язки між поселеннями та системами розселення, які входять в склад обласних систем.

Виклад основного матеріалу. Обласна система розселення являє собою взаємозв'язане поєднання населених пунктів і їх локально-просторових спільностей в межах обласної територіальної спільності. Вона формується в межах адміністративної області, бо саме в ній вирішується комплекс адміністративно-управлінських і соціально-економічних завдань, зокрема погодження територіального планування і управління розвитком населених пунктів у схемах районного розпланування, виконання центром систем розселення функцій "контролю" на території. При цьому територію обласної системи розселення можна розглядати як зону різнобічного соціально-економічного впливу обласного центру.

Обласні системи розселення України мають значні відмінності за територією, демографічним потенціалом, особливостями територіальної організації. Ці особливості залежать від опорного каркасу розселення.

Відповідно до концепції поляризованого розвитку в системах розселення виділяють ядро (обласний центр) і так звану периферію (зона впливу центра). Центри систем розселення є одночасно ядрами і фокусами, бо вони поширюють свій вплив на периферію (дифузія функцій) і одночасно є центрами притягання розселенських зв'язків (поляризація функцій). Їх величина і зона впливу визначається людністю та рівнем функціонального розвитку центра.

У системах розселення є неоднакова кількість внутрішньобласних міжрайонних систем (табл.1) та вигляд опорного каркасу (взаємозумовлене поєднання центрів розселення і шляхів між ними). За конфігурацією опорного каркасу розселення виділяють такі його види, як: радіально-кільцевий, прямокутно-регулярний,

лінійно-вузловий, приморський і багатоядерний (за Г.Лаппо). Обласні системи розселення нашої країни мають переважно радіально-кільцевий та лінійно-вузловий типи. Перший відзначається домінуванням обласного центру з визначеною центральністю його положення, рівномірним розміщенням опорних центрів нижчого рангу. Такий каркас розселення мають Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Львівська, Кіровоградська області.

Лінійно-вузловий тип характерний для систем, у яких чітко виділяється головна вісь розселення, від якої відходять "пучки" зв'язків до окремих центрів – Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська області.

Приморський або прирічковий тип мають обласні системи, розміщені вздовж узбережжя Чорного моря, або Дніпра. У них центри систем розміщені поблизу узбережжя, а розселенські зв'язки спрямовані вглиб території (Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Одеська, Кримська, Черкаська системи).

Багатоядерний тип опорного каркасу розселення характерний для Донецької, Лугансь-

кої, Запорізької обласних систем. Він характеризується наявністю багатьох центрів міжрайонних систем, що перебирають окремі функції обласного центру.

Залежно від опорного каркасу розселення сформувалися внутрішньообласні системи розселення (міжрайонні). Такі системи можуть мати різні розміри, охоплювати неоднакову територію, залежно від людності та функцій ядра та його розміщення стосовно інших поселень і транспортних шляхів. Для їх територіальної організації характерний (на відміну від обласної системи розселення), принцип нестрогого входження у суперсистему, тобто не вся поселенська мережа поділена міжрайонними системами розселення. До них входять тільки ті поселення, які мають з центрами таких систем періодичні соціальні чи виробничі взаємозв'язки. Найбільші за площею і демографічним потенціалом ті системи, що сформувалися навколо обласних центрів, які одночасно виконують функції міжрайонних. Найбільша кількість міжрайонних систем у великих за площею областях, а найменша – у найменших (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл обласних систем розселення України за кількістю та розмірами внутрішньообласних (міжрайонних) систем, станом на 1.01.2012 р.

Обласна система розселення	Кількість міжрайонних систем	Кількість районних систем	Показники абсолютної складності обласних систем (σ_D)	Показники відносної складності обласних систем (S_0)
АР Крим	7	14	100	0,3
Вінницька	6	27	189	0,6
Волинська	3	16	100	0,8
Дніпропетровська	5	22	156	0,8
Донецька	6	18	126	0,6
Житомирська	4	23	200	1,2
Закарпатська	3	13	85	0,8
Запорізька	6	20	156	0,1
Івано-Франківська	3	14	58	0,1
Київська	4	25	257	1,5
Кіровоградська	3	21	176	2,2
Луганська	5	18	134	0,7
Львівська	5	28	252	1,2
Миколаївська	4	19	212	1,7
Одеська	5	26	281	1,2
Полтавська	4	25	231	1,3
Рівненська	3	16	164	0,3
Сумська	5	18	106	1,4
Тернопільська	3	17	156	1,5
Харківська	4	27	381	3,7
Херсонська	3	18	134	0,96
Хмельницька	3	20	216	1,8
Черкаська	3	20	156	1,0
Чернівецька	2	11	53	0,3
Чернігівська	4	22	200	1,2
Україна	100	490	-	-

Про спосіб організації внутрішньообласних систем свідчать показники абсолютної і відносної складності їх структури. Для цього представляємо кожен обласну систему розселення у вигляді графа, підграфами якої є міжрайонні та районні системи розселення.

Для цих графів визначаємо міри (показники) абсолютної і відносної складності. Міра абсолютної складності $\sigma_{(D)}$ територіальної структури системи визначається як додавання добутків $d_{(y)} \cdot k_{(y)}$, де $d_{(y)}$ – кількість ребер, що входять до кореневої вершини підграфа, $k_{(y)}$ – кількість вершин підграфа, в якому y є кореневою вершиною.

Позаяк графи, що представляють обласні системи розселення, мають неоднакову кількість вершин, то крім показників абсолютної складності, використовуємо показники відносної складності графів. Визначаються вони за формулою [7]:

$$S_0 = \frac{\sigma_{(D)} - \sigma_{(n)}}{\sigma_n}$$

де: S_0 – показник відносної складності графа;

$\sigma_{(D)}$ – показник абсолютної складності;

$\sigma_{(n)}$ – показник мінімальної складності

$\sigma_{(n)} = n \cdot \lg n$, n – кількість вершин графа.

Як показують дослідження, показники абсолютної складності структури обласних систем дуже неоднакові (табл.1), вони тим більші, чим більше районних і міжрайонних систем входить до складу обласних систем. Так, найбільшими вони є у Харківській, Одеській, Львівській, Полтавській, Миколаївській областях, які мають велику кількість районів і в яких міжрайонні системи охоплюють всю (Харківська область) або майже всю територію області.

У тих обласних системах, де невелика кількість районів і де міжобласні системи через нерозвиненість соціально-економічних ядер або погане транспортне сполучення нетісно пов'язані з міжрайонними центрами, показники абсолютної складності відносно невеликі. У таких системах деякі районні системи (особливо ті, що знаходяться на периферії областей) тяжіють у розселенському відношенні до центрів сусідніх областей. Наприклад, м. Козятин (Вінницька область) та смт Попільня (Житомирська область) – до м. Києва, м. Берестечко (Волинська область) до м. Броди (Львівська область) та ін.

Найнижчі показники абсолютної складності територіальної організації обласних систем

мають Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська (див. табл.1), що зумовлено низьким рівнем організації районних систем у міжрайонні через погану транспортну доступність районних систем, що сформувалися у гірській частині Карпат, до міжрайонних центрів.

Як показали дослідження, міжрайонні системи в багатьох системах розселення є невеликими, через несформованість своїх ядер вони не можуть за допомогою розселенських зв'язків "притягувати" значну територію. Через це у багатьох обласних системах показники абсолютної складності невеликі (Львівська, Тернопільська, Сумська, Рівненська, Черкаська, Вінницька та ін.). Невеликі вони також у високоіндустріальних областях (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, див. табл.), де є значна кількість міжрайонних систем, але вони невеликі (по 2-3 районні системи) через густу мережу густих поселень. У таких системах їх центр своїми міжрайонними зв'язками не охоплює великої території, ці зв'язки перерозподіляються між навколишніми міськими поселеннями. У тих же системах, де велика різниця в людинності між центром системи і іншими міськими поселеннями, формуються одна велика (навколо обласного центру) міжрайонна система та декілька невеликих (навколо Харкова – 17 районних систем, Києва – 13, Житомира – 11).

Показники абсолютної складності тільки приблизно відображають внутрішню структуру обласних систем, бо не завжди враховують чисельність внутрішньообласних систем і їх організацію. Так, Дніпропетровська та Рівненська обласні системи мають приблизно однакові показники абсолютної складності, хоча мають неоднакову кількість районів (22 і 16 відповідно) і міжрайонних систем (5 і 3 відповідно). Тому варто враховувати показник відносної складності структури систем (S_0), його представлено у таблиці 1. Він відображає відносний надлишок абсолютної складності порівняно із мінімальною при даній кількості вершин графа.

Як видно з таблиці 1, найвищі показники характерні для Харківської, Кіровоградської обласних систем (вони мають найскладнішу будову), а найнижчі – для Івано-Франківської та Запорізької областей (найменші відхилення абсолютної складності від мінімальної при даній кількості ребер). Найменші відхилення абсолютної складності від мінімальної мають такі обласні системи, як: Черкаська, Чернігівська, Одеська, Львівська, Житомирська (у

бік збільшення) та Херсонська, Волинська, Дніпропетровська, Закарпатська системи (у бік зменшення). Можна стверджувати, що такі системи мають найбільш оптимальну територіальну організацію, рівномірний розподіл районних систем у міжрайонних системах. У тих обласних системах, які мають найбільші показники відносної складності, міжрайонні системи дуже неоднакові: навколо обласних центрів такі системи мають велику кількість районних систем (Харківська – 17, Київська – 15, Миколаївська – 11), а інші – по 2-3 районні системи.

Зміни у територіальній організації обласних систем розселення у сучасний період полягають у зменшенні зон впливу міжрайонних центрів через послаблення інтенсивності розселенських зв'язків. Деякі міжрайонні системи розпадаються внаслідок ліквідації у центрах об'єктів виробничого і соціального призначення міжрайонного значення. Таким чином при

незмінній мережі районних систем розселення погіршується внутрішньообласна територіальна організація обласних систем розселення у країні.

Висновки. Обласні системи розселення в Україні відрізняються між собою за географічним положенням, людністю, особливостями господарського освоєння тощо. Дослідження параметрів обласних систем розселення, а також їх географічного положення дозволяє виділити чотири їх основні типи. Кожна з цих груп систем має своєрідні особливості внутрішньої територіальної організації, передусім склад поселенської мережі і підсистем, розселенські зв'язки. За конфігурацією опорного каркасу розселення виділяють такі його види (за Г.Лаппо), як: радіально-кільцевий, прямокутно-регулярний, лінійно-вузловий, приморський і багатоядерний. Обласні системи розселення нашої країни мають переважно радіально-кільцевий та лінійно-вузловий типи.

Література:

1. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення [Текст] : монографія / Олександр Кучабський; Львів. регіональний ін-т держ. упр. Нац. акад. Держ. упр. при Президентові України. – Львів. : [ЛРІДУ НАДУ], 2010.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б.Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Голубець М.А. Вступ до геосоціосистемології / Михайло Андрійович Голубець. – Львів: Поллі, 2005. – 199 с.
4. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні /Анатолій Іванович Доценко. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
5. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / Анатолій Іванович Доценко. – К.: НАН України, РВПС України, К.: "Фенікс", 2010. – 356 с.
6. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2009. – 444 с.

Резюме:

Заставецька Л.Б. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕОБЛАСТНЫХ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ.

В статье освещены особенности формирования и функционирования областных систем расселения в Украине в современный период. Областные системы расселения Украины имеют значительные различия по территории, демографическим потенциалом, особенностями территориальной организации. Эти особенности зависят от опорного каркаса расселения.

В системах расселения является неодинаковое количество внутриобластных межрайонных систем и вид опорного каркаса (взаимобусловлены сочетание центров расселения и путей между ними). По конфигурации опорного каркаса расселения выделяют такие его виды, как: радиально-кольцевой, прямоугольной-регулярный, линейно-узловой, приморский и многоядерный. Каждый из этих видов систем имеет своеобразные особенности внутренней территориальной организации, прежде всего состав поселенческой сети и подсистем, расселенські зв'язки.

Областные системы расселения нашей страны имеют преимущественно радиально-кольцевой и линейно-узловой тип.

Ключевые слова: население, поселения, система расселения, область, географическое положение, урбанизация.

Summary:

Zastavetska Lesia. INTRA-REGIONAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF SETTLEMENT SYSTEMS UKRAINE.

The article highlights the features of the formation and existence of regional settlement systems in Ukraine in the contemporary period. The regional settlement system of Ukraine are significant differences in size, demographic

potential features of territorial organization. These features depend on the reference frame moving.

In the settlement system is not the same number of internal systems and inter-regional view of the reference frame (interdependent combination of centers of population and routes between them). For configuration of the reference frame moving isolated following its kinds, as arm-ring, rectangular regular, linear-nodular, sea and multicore. The regional settlement system of our country are mainly radial ring and linear-nodular types.

Study parameters of regional settlement systems, as well as their geographic location allows them to identify four major types. Each of these groups has unique features of the systems of internal territorial organization, primarily warehouse settlement network and subsystems ties in the settlement system.

Keywords: population, settlement, settlement system, region, geographic location, urbanization.

Рецензент: проф. Позняк С.П.

Надійшла 16.04.2013р.

УДК 528.94

Наталія ДУК

КАРТИ МИТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена картографічному дослідженню митної діяльності, впливу митно-тарифного регулювання на зовнішню торгівлю. Сформульовано основні підходи до картографування діяльності митної системи як головного інструмента регулювання зовнішньої торгівлі. Слід відзначити, що необхідна розробка системи карт різного змісту і функціонального призначення, рівня і територіального охоплення, яка повинна являти собою інформаційну базу, де формуються масиви даних, що охоплюють: організаційні рівні системи регулювання зовнішньоекономічних відносин (міжнародний, національний - органи законодавчої і виконавчої влади, ДМСУ, окремі митні органи); цільові ланки системи (сприяння ЗЕД, підвищення національної безпеки, оптимізація структури зовнішньої торгівлі і економіки країни тощо); функціональні підсистеми (фінансову, контролюючу, захисну, регулюючу); періоди часу функціонування (ретроспективні, оперативні, поточні, перспективні); умови і чинники функціонування і розвитку митної системи (зовнішніх, внутрішніх). Запропоновано серію карт зовнішньої торгівлі і митної діяльності.

Ключові слова: митна діяльність, митно-тарифне регулювання, картографування митної діяльності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Функціонування всієї сукупності міжнародних економічних відносин безпосередньо пов'язано з формуванням і розвитком митної системи основного інструмента реалізації митної політики, яка є вагомою складовою зовнішньоекономічної політики держави. Її особливості диктуються, як правило, внутрішніми потребами країни у забезпеченні національних, насамперед економічних інтересів. Завдяки своєму положенню у сфері взаємодії держави із зовнішнім світом, митна система в процесі митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) чинить значний вплив на торговельно-економічні, політичні, культурні зв'язки між державами, а також на соціально-економічну ситуацію й економічну безпеку держави та її регіонів. Тому при розробці теоретичних і практичних питань державного розвитку чимала увага має приділятися саме митній діяльності, і зокрема, її географічним особливостям. Однак наукові основи географічного вивчення та картографування митної діяльності є недостатньо розробленими.

Метою статті є визначення основних підходів до картографічного дослідження митної

діяльності в системі державного регулювання ЗЕД.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми формування стратегії розвитку митної політики та митної справи, захисту економічних інтересів України митними методами, вдосконалення митно-тарифного регулювання ЗЕД, оптимізації структури митних органів досліджують вчені економісти, правники, політологи, історики, практики – фахівці митної справи: І.Г. Бережнюк, О.П. Гребельник, Є.В. Додін, Я.А. Жаліло, П.В. Пашко, Д.В. Приймаченко, К.К. Сандровський, О.Л. Соколенко, А.С. Філіпенко та ін. І лише останнім часом до вирішення цих питань стали долучатись вітчизняні дослідники-географи. Окремі питання митної діяльності побічно розглядались в географічних дослідженнях зовнішньої торгівлі, транспортної системи та в суспільно-географічних роботах з питань формування і функціонування державних кордонів і прикордонних регіонів. Цілісний підхід і теоретико-методологічні засади суспільно-географічного аспекту вивчення митної діяльності як нового напрямку досліджень сформульовано у роботах М.Д. Пістуна, Н.Н. Коцан, К.М. Горб [1, 6, 7].